

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2014

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata ehansi ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke swona.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Minkarhi leyi ringanyetiweke
Xiyengexa A: 50 watiminete
Xiyengexa B: 30 watiminete
Xiyengexa C: 40 watiminete
9. Tsala hi vurhon'wana swi hlayeka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzela kakutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

- 1 Loko Dokodela Chali Gumula a heta ku hlamula riqingho ra yena ra le nyongeni hi ku hlevetela, u sukile a kongoma laha a ku ri na mufambisi wa ntirho, a fika a n'wi hlevela swin'wana, endzhaku a ganyula a kongoma xibebulavhilwa xa yena. Mahlo ya vakhandli va hlonge ya n'wi landzelerile ku kondza a ya nghena emovheni. 'Dokodela va ri hi sala hi ya emahlweni na nongonoko va ta vuya ku nga ri khale. Va ri ku na mhaka ya xihatla exibedhlele xa Hitekani,' ku tivisa mufambisi wa ntirho. 'Leswi va nga eka nongonoko ke? Swona yo va mhaka muni yo tlula tatana loyi a nga etlela laha mahlweni ka hina xana?' Ku vutisa Hatlani, ndzisana ya dokodela. 'Mi ta ndzi khomela tatana Hatlani, na mina ndzo swi vonisa sweswi,' ku hlamula mufambisi wa ntirho hi ku nonoka.
- 2 Nongonoko wu sarile wu ya emahlweni, swivulavuri swi ri karhi swi siyerisana. Loko va fika eka xiyenge lexi a ku fanele ku vulavula dokodela hi ku yimela vana va mufi, va lo xi tlula hikuva se a a xa ha ri hava n'winyi. Loko nongonoko wu hela vakhandli va hlonge va yile emahlweni no yimbelela ku rindzeriwile dokodela. Leswi ana a va lumiwile ndleve leswaku ku wile timbirhi naswona tafiriji ti tele hi swakunwa swo hambanahambana, ku hava loyi a a ta lan'wa hambiloko nkarhi wo hela njhani.
- 3 Le xibedhlele dokodela u lo namba a tsutsumela endlwini ya vuhandzulelo laha Fokofo Xitsutsu a lo lakahla, ehenhla ka mubedwa wa vuhandzulelo. Ku vuriwa leswaku maphorisa va n'wi pulukanyile hi vholovholo a ri na genge ya yena va ri karhi va ringeta ku faya ATM eka Phaphazela. Mahungundlela ya paluxa na leswaku loko ambulense yi fika ku kumekile ku ri yena ntsena loyi a ha copeta. Vanghana va yena va mune a va landzile swikwembu swa ka vona hinkwavo. Endzhaku ka makumentlhanu wa timinete dokodela u ttherile a huma endlwini ya vuhandzulelo hi ku tsutsuma wonge i munhu wa rihuhu. 'He wena dokodela, ri ta hanya jaha ra mina na?' Ku vutisa nkulukumba Xitsutsu. 'Vutisani muongori tatana,' ku vula dokodela a ri karhi a tsutsumela emovheni.
- 4 'Swidokodelana swa masiku lawa a swi na nhlonipho mani! Dokodela loyi u ndzi vona ndzi ri munhu wo vulavula na swinesana mina,' ku kariha Xitsutsu a tikhomile na xisuti. 'Ndzi kombela ku mi pfuna tatana. Hambiloko ndzi ri xinesana, hi mina ndzi tivaka hi ta xiyimo xa n'wana wa n'wina,' ku vula metironi N'wa-Humula a ri etlhelo ka nkulukumba Xitsutsu. 'Hatlisa u ndzi hlamusela phela! U ta hanya n'wana wa mina? Loko ndzo loveriwa hi yena swilo swi nge he lunghi. Hi yena ndzi nga tshemba yena leswaku u ta va mudyandzhaka. Maphorisa lawa va delela. A va ndzi tivi kahle. ATM ya kona a yo va na mali muni yo kala yi koxa vutomi bya vanhu hi ndlela leyi,' ku vula Xitsutsu a honokerile metironi N'wa-Humula.

5 'N'wana wa n'wina a nga lovangi, kambe u le ka xiyimo xo chavisa. Qulu ri n'wi vavisile swinene. Nkateko wa kona a ri fikangi ebyongweni naswona va ri susile dokodela,' ku gimeta N'wa-Humula.

Loko dokodela a fika ekaya u komberile ku khomeriwa eka vakhandli va nhlonge a tlhela a hlamusela na xivangelo xo va a va sukerile. 'Ndzi vonile swi antswa ku tsutsumela ku ya ponisa vutomi bya jaha ra ka Xitsutsu, hikuva loko a ri tatana yena u tiwiserile. Hina va ka Magoda ndlela leyi hi nga kurisiwa hi yona hi dyondzisiwile leswaku munhu i munhu hi van'wana. A hi tshiki munhu a ri ekhombyeni hambiloko xiyimo xi nga hi pfumeleli,' ku vula dokodela a ri karhi a tisula nyuku hi xithawulana.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Nyika ndzimana leyi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)
- 1.2 Dokodela Gumula u swi tivile njhani leswaku wa laveka exibedhlele ke? (1)
- 1.3 Hikwalaho ka yini Hatlani a vilerile loko dokodela a famba? (2)
- 1.4 Boxa leswi a swi humelerile ku kondza dokodela a laveka hi xihatla. (2)
- 1.5 Boxa xiyimo na vito ra munhu loyi a nga hlamusela Xitsutsu hi ta xiyimo xa Fokofo? (2)
- 1.6 Nyika tinhlamuselo ta marito lama landzelaka:
- 1.6.1 Ganyula.
- 1.6.2 A va lumiwile ndleve. (4)
- 1.7 Xana a swi fanerile leswaku dokodela Chali Gumula a siya vakhandli enkosini wa tata wakwe a tsutsumela exibedhlele? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.8 Hi xihhi xivangelo lexi endleke leswaku makhamba ma duvuriwa hi maphorisa? (2)
- 1.9 Loko a ku ri wena metironi N'wa-Humula a wu ta va u endlile yini loko u vona Xitsutsu a tikukumuxa? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 1.10 Nyika dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi. (2)
- 1.11 Xana maendlelo ya Xitsutsu ma tava na nkucetelo wihi eka n'wana wa yena Fokofo? (3)

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Ndzi vitanile lava va tipholisi leswaku va ta hi pfuna hi mahlayiselo ya mali. A ndzi tsakela leswaku n'wana wa hina a nghena eswikolweni swa kahle. Mina ndzi kulerile etshengweni. Loko a ndzi nga lo kuma basari, swa xikolo a ndzi ta va ndzi swi kombile hi rintihlo.

Ku hlayisa mali i mhaka ya kahle. Na le ka hina wa swi tiva leswaku a ti koka exilogweni. Leswi a ngo va n'wana wa tuva swi ta hi olovela ku n'wi hlayisela mali yo tala.

A **B**

[Xi huma eka: www.123erf.com]

1.12 Xana ku kulela etshengweni swi vula yini? (2)

1.13 Ku va n'wana wa tuva swi vula leswi landzelaka:

- A Ku tswariwa u ri wexe endyangwini.
- B Ku kula hi ku dya matuva.
- C Ku saseka ku fana na xinyenyana.
- D Ku va rikitse endyangwini. (1)

1.14 Xana ekaya ka munhu wa B a va fumile kumbe a va ri swisiwana? Seketela nhlamulo ya wena.

(Nhlamulo i yo seketela ntsena.) (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u kombisa tindlela leti vanhu va nga titirhisaka ku lava mintirho.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u kombisa tindlela ta ku lava ntirho.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**TINDLELA TA KU LAVA NTIRHO**

Munhu un'wana na un'wana u boheka ku tirha loko nkarhi wa yena wo tirha wu fika. Van'wana va boheka ku ya lava mintirho hikwalaho ka xiyimo. Endzhaku ka ku pasa Giredi ya 12 kumbe ku pasa ekholichini kumbe eyunivhesithi munhu u boheka ku ya lava ntirho.

Swi le mavokweni ya wena ku tikumela ntirho. Ku tiyimisela na ku tikarhata swi nga tisa mbuyelo lowunene eka timhaka to kuma ntirho. Munhu loyi a lavaka ntirho u fanele ku longoloxa mintirho leyi a navelaka ku tirha yona. U fanele ku longoloxa tindhawu leti a navelaka leswaku a nga kuma ntirho eka yin'we ya tona. Ku hlaya maphephahungu lawa ya navetisaka mintirho na ku tshama u ri karhi u kamba mintirho leyi nga navetisiwa eka inthanete swa pfuna swinene. Van'wana vanhu va yisa matsalwawutitivisi ya vona eka tikhamphani leti ti pfunetaka hi ku nghenisa vanhu emintirhweni hambileswi ku nga na mali yo karhi leyi va yi tekaka emuholweni n'hweti yin'wana na yin'wana eka loyi va n'wi kumeleke ntirho. Munhu a nga kombela maxaka na vanghana ku n'wi laviswa ntirho. Nkarhi wun'wana u fanele ku tinyikela ku tirha eka ndhawu ya ntirho lowu u lavaka ku tirha wona handle ka ku hakeriwa, leswi swi endla leswaku u kota ku dyondza ntirho na ku va na ntokoto wa wona. Maendlelo lawa ya pfuneta leswaku loko ku pfuleka xivandla va kota ku rhanga hi wena va ku thola. Mintirho yin'wana ya navetisiwa eka tithelevhixini na swiyanimoya.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Vhengele ra FAMBANA MINKARHI**TIKHOMPYUTA NA TILEPITHOPO!**

HI LE KA MADYISA! WO TEKA MAHALA.

HI RI HI LE KA BUKUTA HI MUGQIVELA N'WINO!!!

Loko wo hlwela u ta dya ku vona. Xinamu xi dlele nkwahle.

Hina a hi xavisi swo hlakala na siku rin'we.

Vaxavi va50 vo sungula va ta hunguteriwa mintsengo.

Mbukuto wu kumeka emavhengeleni ya Polokwane, Zanini, Phalaborwa na Mbombela.

[Xi huma eka Picture resource –household]

- 3.1 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (1)
- 3.2 Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini vaxavisi va tikhompyuta na tilepithopo va chipisa tinhundzu ta vona hi Mugqivela ku nga ri exikarhi ka vhiki? (2)
- 3.3 Muxavisi u ri: 'Loko wo hlwela u ta dya ku vona.' Ku dya ku vona swi vula ku: Hlawula nhlamulo yin'we ntsena eka leti landzelaka:
- A Pfumala swakudya.
 B Ku kuma leswi xavisiwaka swi herile.
 C Ku pfaleriwa ejele.
 D Ku dya ngopfu. (1)

- 3.4 Xana xivulwa lexi nge 'Wo teka mahala,' eka xinavetiso xa khorwisa? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 3.5 Hikwalaho ka yini 'TIKHOMPYUTA NA TILEPITHOPO' swi tsariwile hi fonto leyikulu. (2)
- 3.6 Kombisa mboyamelotlhelorin'we eka xinavetiso lexi. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

Xiya khathuni leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

[Xi huma eka [www.google](http://www.google.com) interview cartoons]

- 4.1 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka:
'N'wana la nga riliki u ta fela edzobyeni.' (2)
- 4.2 'U nghanile u nga gongondzangi u tlhela u tshama exitulwini ndzi nga si ku byela.' Marito lawa ya kombisa xin'we xa leswi swi landzelaka:
- A Ku tsaka.
B Ku tikukumuxa.
C Ku titsongahata.
D Ku tlhariha. (1)

- 4.3 Xana i mhaka ya kahle ku va munhu a hlaya phephahungu entirhweni ke? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 4.4 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.
U lava ku thoriwa. (2)
- 4.5 Sungula xivulwa lexi landzelaka hi rito leri tikisiweke.
Ndzi kombela mi ndzi thola **hikuva** i khale ndzi nga tirhi. (2)
- 4.6 Nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke laha hanshi.
A ndzi chava ku mi kavanyeta ku hlaya **phephahungu**. (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 5

XITSHURIWA XA F: PROSI

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi laha hanshi kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

Munhu i munhu hi van'wana vanhu. Vanhu va weriwa hi nkateko wa ku va na rifumo, loko u weriwile hi **nkateko** lowu a swi vuli leswaku u fanele ku nyenya van'wana vanhu. Van'wana loko va ri na swa vona va va na manyunyu no vonela van'wana ebodhleleni. Ku va na swa wena a swi vuli leswaku u antswa ku tlula van'wana. Vanhu va fanele ku tiva leswaku hambu u ri na swa le mandleni hambu u ri hava, swi kona leswi u nyikiweke swona, ku nga va vutlhari, ku tisa ku rhula, ku pfuna van'wana na swin'wana leswi swi nga voniwiki hi mahlo. Tinyiko ta hina a ti fani.

Munhu a nga fanelangi ku **titekela** ehansi naswona a hi fanelangi ku sandzana. Hinkwerhu hi fanele ku tiva leswaku ku rhandzana i swa nkoka. Eka lava va nga **emafurheni**, tivani leswaku ku nyika i ku hayeka. Lava va nga evuswetini tshikani ku titekela hanshi n'wino! Vukona bya wena byi na xikongomelo xa nkoka. Nkoka wa ku hanya ka wena emisaveni i wukulu swinene. **Hinkwenu** pfukani mi tiphumuna, mi nghena erendzweni ra vutomi. Homu ku pfuxiwa leyi tipfuxaka.

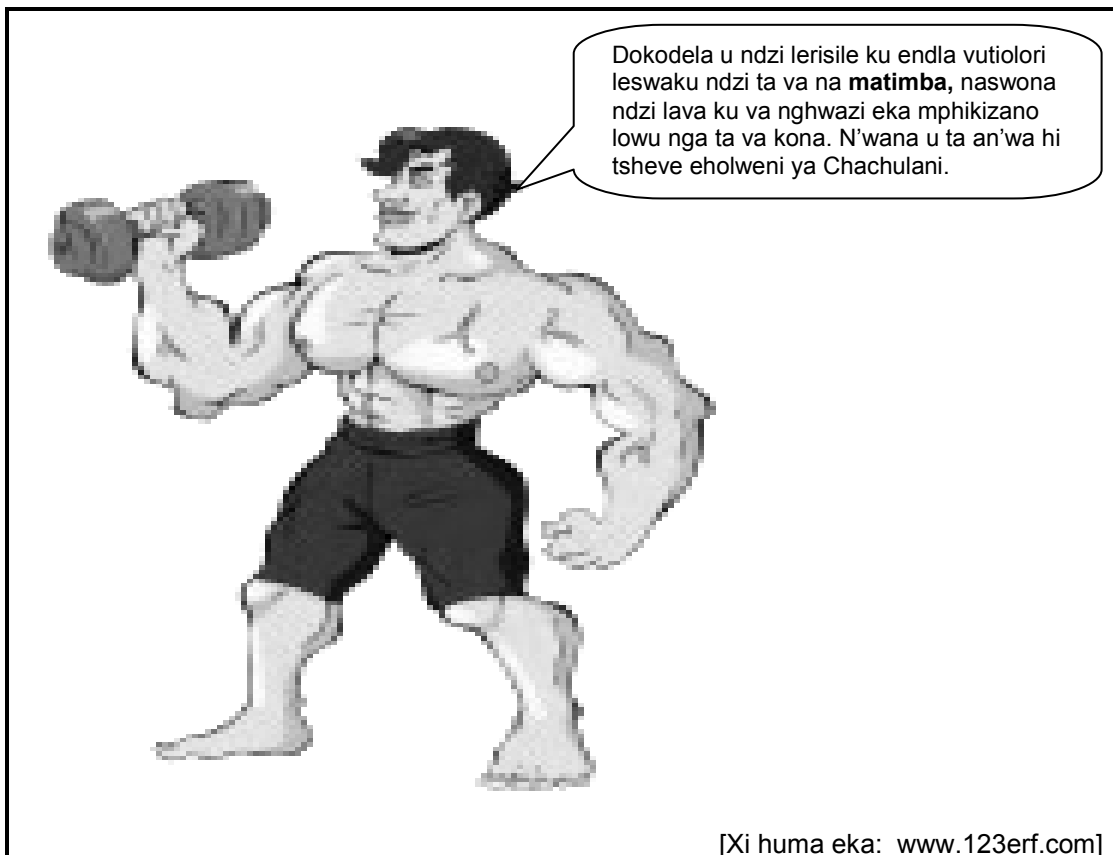
[Vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
- (a) 'Munhu i munhu hi van'wana vanhu.'
- (b) 'Ku vonela van'wana ebodhleleni.' (4)
- 5.1.2 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke endzeni ka xivulwa lexi:
- Loko u weriwile hi **nkateko** lowu a swi vuli leswaku u fanele ku nyenya van'wana vanhu. (2)

- 5.1.3 Tsala xivulwa lexi hi ku tirhisa masivi ya marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Vanhu va weriwa hi nkateko wa ku va na **rifumo**. (2)
- 5.1.4 Hundzuluxa xivulwa lexi landzelaka xi va eka tlhelo ra nandzulo.
Hinkwerhu hi fanele ku tiva leswaku ku rhandzana i swa nkoka. (2)
- 5.1.5 Tsala xiphemu lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka ku ya eka munhu wa vunharhu:
Hinkwenu pfukani mi tiphumuna, mi nghena erendzweni ra vutomi. (2)
- 5.1.6 Tsala ntsongahato wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi:
Eka lava va nga **emafurheni**, tivani leswaku ku nyika i ku hayeka. (2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

- 5.2.1 Tsala xivulwa hi rito **matimba** lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nga exifanisweni. (2)

- 5.2.2 Nyika ritonkomiso ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Dokodela u ndzi lerisile leswaku ndzi endla vutiolori. (1)
- 5.2.3 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Ndzi lava ku va **nghwazi** eka mphikizano lowu nga ta va kona. (1)
- 5.2.4 Hlamusela ntirho wa xiaki lexi tikisiweke.
N'wana u ta an'wa hi tsheve eholweni ya Chachulani. (2)
[20]
- NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40**
NTSENGO WA TIMARAKA: 80